

een verheldering van 'vriendschap' bij Baart aan de hand van aristoteles' 'philia'

Maartje Kersemaekers, 2003

*Scriptie Aanvullend Jaar Studie Ethiek,
geschreven onder begeleiding van
dr. Annelies van Heijst*

Inleiding

In het kader van het Seminar Toegepaste Ethiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en Katholieke Universiteit Leuven, schreef ik onlangs een paper getiteld "Een theorie van de presentie: een zorgethiek van de presentie". Aan de hand van "ethiek in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap" (Reinders, 2000), werd de zorgethische betekenis van "een theorie van de presentie" (2001) van wijsgerig andragoog Baart duidelijk gemaakt.

In laatstgenoemde theorie, waarvan in de volgende paragraaf een korte samenvatting zal worden gegeven, worden een interventiebenadering en een presentiebenadering onderscheiden. De interventiebenadering geldt als standaard van professionaliteit; goed werken (zorgen) is werken (zorgen) volgens de interventiebenadering. Baart echter vindt dat de presentiebenadering óók als professioneel werken moet worden beschouwd en dus meer waardering, aandacht en 'toepassing' verdient.

De presentietheorie is nog niet zo oud en krijgt naast een steeds bredere ontvangst in de maatschappij, ook regelmatig kritiek. In de laatste bijeenkomst van het seminar werden de papers van de studenten gepresenteerd en, zoals verwacht, lieten ook de betrokken docenten hun kritiek niet achterwege. Veel aandacht werd daarbij besteed aan de zorgrelatie.

Zowel in Baart's theorie als in het boek van Reinders speelt de relatie tussen zorgdrager en zorgvrager namelijk een uitermate belangrijke rol. Zij

gebruiken in de beschrijving van deze relatie begrippen als 'professionele vriendschap' (Baart, p.630), 'hechting als aan een vriend', 'vriendschapanaloge relatie' (Baart, p.632), 'pastores die in het aanvoelen van de pastoranten de trekken van een vriend(in) krijgen' (Baart, p.630) en 'gericht op relatie van vriendschap' of 'relatie van wederzijdse afhankelijkheid (Reinders). Hoewel door beide auteurs niet wordt ontkend dat in een zorgrelatie altijd sprake is van een bepaalde mate van asymmetrie (namelijk afhankelijkheid van zorgbehoevende ten opzichte van zorgverlener), is er wel degelijk een zekere symmetrie in de relaties die beide voor ogen hebben, te ontdekken. (Omdat in het paper en de presentatie de nadruk lag op Baart, zal in het vervolg van deze tekst alleen nog op de presentietheorie worden ingegaan en zal het boek van Reinders niet meer aan de orde komen). Niet alleen werd aanvankelijk door de betreffende docenten gesteld dat we bij Baart dus te maken hebben met 'vriendjes zijn', of 'een luisterend oor bieden' (en dit is nu juist wat Baart *niet* bedoelt, zoals hopelijk in deze scriptie duidelijk wordt), maar vooral werd de professionele vriendschapsrelatie geproblematiseerd. Als Baart erkent dat een zorgrelatie per definitie asymmetrisch is, hoe kan er dan sprake zijn van vriendschap? En hoe kan vriendschap, volgens onze moderne opvatting getypeerd door gelijk(waardig)heid, wederkerigheid en selectiviteit, professioneel zijn? Hoe zit dat dan met de verhouding tussen asymmetrie en symmetrie binnen de professionele zorgrelatie? Helaas lukte het mij niet een duidelijke uitleg te geven en goede argumenten te hanteren om de kritische professoren te overtuigen van de bedoeling van Baart. Deels is dit mogelijk aan mijn overredingskracht te wijten, deels wellicht aan de toe-

hoorders die nog niet bekend zijn met Baart's werk, maar deels ook ligt deze problematiek in de theorie besloten. Aanleiding dus om in deze scriptie het begrip vriendschap in de presentietheorie nader te onderzoeken!

Daarvoor zal ver terug gegaan worden in de tijd, namelijk naar Aristoteles. De vraag die in het nu volgende centraal staat luidt: In hoeverre verrijkt, verdiept en verheldert Aristoteles' 'philia' de notie van vriendschap in Baart's presentiebenadering? Eerst zal een samenvatting van de presentietheorie worden gegeven, waarna de rol en vooral inhoud van het vriendschapsbegrip in de theorie uitgebreid aan bod komen. Nadat vervolgens een korte uitleg van de ethiek van Aristoteles is gegeven, zal de inhoud van zijn philia-begrip uit de *Ethica Nicomachea* besproken worden. Tenslotte zal een vergelijking worden getrokken tussen vriendschap bij Baart en 'philia' bij Aristoteles. De scriptie eindigt met een samenvatting en conclusie.

Een theorie van de presentie

Het doel van Baart (2001) was het opstellen van een praktijktheorie over het handelen van pastores in achterstandswijken. Het ruim tien jaar durende onderzoek resulteerde uiteindelijk in 'een theorie van de presentie', welke waardevol kan zijn voor iedereen die werkzaam is een 'mensgericht' beroep. Baart maakt onderscheid tussen de interventie- en presentiebenadering, maar benadrukt dat deze in elkaar over kunnen lopen en elkaar kunnen afwisselen. Hoewel de aandacht in het boek vooral naar de presentiebenadering uitgaat, worden het belang en de onmisbaarheid van de interventiebenadering ook voortdurend onderkend (bijvoorbeeld bij blindedarmontsteking).

De interventiebenadering wordt gekenmerkt door theoriegestuurd, systematisch, planmatig en probleem- en oplossingsgericht werken: de interveniënt komt doelgericht tussenbeide, de ander heeft/is een probleem en wanneer dit probleem is opgelost, de tijd of het geld op is, of het probleem onoplosbaar blijkt, trekt de interveniënt zich terug. Over het algemeen wordt het hanteren van de in-

terventiebenadering beschouwd als professioneel werken en goede zorg verlenen. Volgens Baart echter, komt het regelmatig voor dat de interveniënt het verhaal van de ander (patiënt/cliënt) vertaalt en herstructureert en daarmee afpakt ('be-hapbaar' maakt), doelen oplegt, beperkt is in tijd en het verdriet van de ander wegtroost. De kern van veel problematiek is een gevoel van sociale overbodigheid (bijvoorbeeld bij armen of gehandicapten) en hantering van de interventiebenadering is in deze gevallen vaak niet adequaat.

Hij pleit daarom voor de presentiebenadering als aanvulling op de interventiebenadering en concludeert dat, hoewel de presentiebenadering vaak voor niet-professioneel wordt aangezien, deze wel degelijk een professionele, methodisch strenge, competentie vergende aangelegenheid is. Presentie is niet 'zomaar' aanwezig zijn, maar vergt een actieve betrokkenheid en een behoorlijke mate van verantwoordelijkheid, zelfdiscipline, reflexievermogen en training.

De kern van de presentietheorie is dat de presentie-beoefenaar ernaar streeft "betekenisvol te zijn voor anderen door met-hen-te-zijn en er zo ook voor-hen-te-zijn" (p.728). Deze benadering steunt op het 'trouwe aanbod van zichzelf', op nabijheid, waarbij de centrale waarde menselijke waardigheid is. "De basis van presentie is het aandachtig, open en trouw aangaan van een zorgbetrekking" (Van Heijst, 2000, p. 70). In deze zorgrelatie zijn uiterste concentratie en aandacht vereist om te ervaren hoe het werkelijk met iemand gaat - dit is moeilijk, omdat de presentie-beoefenaar vooral werkt met alledaagse handelingen als koffie drinken, kaartje sturen of samen wandelen. In de volgende paragraaf zal de zorgrelatie, het centrale onderwerp van deze scriptie, uitgebreid aan bod komen.

De presentie-beoefenaar heeft geduld en tijd, is betrouwbaar en biedt tevens mogelijkheden aan in de vorm van geld, assertiviteit, taalvaardigheden, maar vooral ook sociaal-cultureel kapitaal. Belangrijk is dat de presentie-beoefenaar betrokken is bij het *hele leven* (dus niet alleen de problemen, maar ook de vreugdes) van de ander en hij/zij het

verhaal van de ander niet onteigent. De presentie-beoefenaar maakt zich zo veel mogelijk vrij, van interne factoren zoals vooroordelen, maar ook van externe eisen zoals staand beleid, om de wereld van de ander naar voren te laten komen zoals die is, de wereld te leren ervaren vanuit het perspectief van de ander, de ander in zijn eigenheid te benaderen.

Door deze werkvormen krijgt die ander erkenning en bevestiging, het gevoel er te mogen zijn met zijn verdriet, boosheid, maar ook met zijn plezier, kortom: met zijn gehele persoon. Daardoor wordt hij/zij getroost en minder eenzaam. Een goed of gelukkig leven hoeft niet te betekenen 'een probleemloos leven', maar betekent volgens Baart bevredigend jezelf kunnen zijn, betekenisvol bij anderen horen, een zinvolle toekomst voor je zien, je nuttig weten.

Vriendschap in/en de zorgrelatie

In de vorige paragraaf werd al gesteld: "De basis van presentie is het aandachtig, open en trouw aangaan van een zorgbetrekking" (Van Heijst, 2000, p. 70). Op de laatste pagina van zijn 844 pagina's tellende boek, concludeert Baart dan ook dat goede zorg voor een zeer groot deel afhangt van de kwaliteit van de relatie tussen zorgverlener en zorgbehovende en de openheid van de communicatie tussen hen.

In deel IV_B hoofdstuk 6 worden een aantal kenmerken van de presentiebenadering beschreven, waarin uitgebreid aandacht wordt besteed aan de zorgrelatie. Zo is het van belang dat de zorgverlener 'openstaat voor...'. Om toegankelijk te worden voor anderen, biedt de pastor zichzelf aan en toont belangstelling, emoties en medeleven. Daarmee wordt bewezen: 'ik ontvang jou'. Kenmerkend hiervoor is 'aanraakbaarheid': de pastor laat zich raken, ontroeren, verwarren. De pastores worden uitgescholden, maar ook gezoend, ze schrijven een kaartje of bakken een taart: "Het zijn (...) signalen dat de presentie-beoefenaar zich opent voor de ander: zijn hart, zijn huis, zijn hoofd, zijn hand" (p. 737).

Er is dus geen sprake van gedistantieerde professionaliteit; afstand bewaren, geen emoties tonen en onaangedaan blijven ten opzichte van de zorgbehovende passen beter bij het interventiemodel. De professionele presentie-beoefenaar neemt een rol aan die gevoelsmatig verwant is aan een (geïdealiseerde) buurman, een kennis of een familielid (informele rollen); volgens Baart de eerste aanzet tot relatievorming. Uit onderzoek blijkt dat de pastores door de buurtbewoners niet geassocieerd worden met professionele zorgverleners en dat dát nu juist erg gewaardeerd wordt.

Vervolgens gaan de pastores een *aandachtige betrekking* aan: zij hebben een ongerichte, vrije aandacht die voor van alles geopend is. Hoewel soms een functie-bepaalde rol (bijvoorbeeld docent) op zich genomen wordt, behouden ze toch een gespannen aandacht voor alle aspecten van de leefwereld van de ander. Deze betrokkenheid is waardevol, schept een verbinding, een relatie en daaruit groeit 'een analogie met vriendschap' (p. 738). Van belang is tevens dat de presentiebenadering de ander de mogelijkheid biedt zich te *hechten* aan de zorgdrager en dat de relatie wordt aangegaan binnen het natuurlijke sociale netwerk. Daarom zijn metaforen als moeder, broer of vriendin van toepassing op de rolkeuze (de buurtbewoners benoemen de pastores zelf zo). Trouwe betrokkenheid is de substantie van de relatie, gekenmerkt door loyaliteit en solidariteit, aandachtigheid en verantwoordelijkheid.

De professional wordt in de presentietheorie dus duidelijk niet als een gevoelloos, 'boven' de patiënt/cliënt staand wezen beschouwd, maar als mens die zijn menszijn, zijn eigenheid inbrengt in de relatie en op die manier een wezenlijke bijdrage levert aan de zorg. Wanneer zij geen mogelijkheid tot reflectie en geen ruimte voor eigen gevoelens krijgen, zoals door de invloed van het marktdenken vaak het geval is, lopen zij een groot risico op demotivatie en zelfs burn-out. Hoewel de presentiebeoefenaar er belangeloos is, heeft hij/zij toch wel degelijk belang bij de relatie. De werkplek kan niet alleen voor de zorgbehovende, maar ook voor de zorgdrager een vindplaats wor-

den van zinervaring, betekenisgeving, van vreugde, van groei. "...de presentiebeoefenaar door zijn aanbod 'meer mens' wordt, erkenning krijgt, affectief beloond wordt en ontwikkeld raakt. Hij doet de ervaring op nuttig te zijn voor het (voort)bestaan van een ander" (p. 751).

In het mensbeeld van Baart komt dus naar voren dat de mens afhankelijk is. Dit geldt niet alleen voor de zorgvrager, maar ook voor de zorgdrager: "in zijn omgang met de ander, komt ook de hulpverlener tot zijn recht en is een ontvangende partij" (p.781), hetgeen impliceert dat die ander zowel een vragende als gevende partij is. Er is niet alleen sprake van zorg voor de zorgbehoevende, maar ook zorg voor de professional. Baart spreekt in dit verband van een giften-economie: zij geven *elkaar* giften (of wederzijdse geschenken).

In de presentiebenadering hebben we dus te maken met een wederkerige relatie op basis van gelijkwaardigheid (presentie-beoefenaar ↔ ander). De pastor laat zich aanraken, toont emoties, ontvangt, participeert als mens, en neemt tevens een rol aan, biedt daarmee een hechtingsmogelijkheid en wordt door de buurtbewoner gekwalificeerd als vriend. Het gaat dus om een symmetrische relatie, maar dan wel begrensd symmetrisch, want de problemen of verlangens van de zorgdrager die belastend kunnen zijn voor de ander worden uitgesloten. We hebben immers te maken met een *professionele* relatie zorgdrager – zorgvrager; van de zorgdrager worden bijvoorbeeld disciplineren, reflectie en verantwoordelijkheid geëist, de zorgdrager heeft een bepaalde mate van macht (hoewel daar op een goede manier mee omgegaan kan worden; het is door de evenwichtige relatie voor de zorgbehoevende makkelijker eigen verlangens en grenzen aan te geven) en de zorgbehoevende is afhankelijk. Deze relatie wordt zoals in de inleiding al werd vermeld door Baart daarom gekwalificeerd als 'professionele vriendschap'. Onder professioneel wordt dan verstaan 'verwijzend naar kwaliteit en competentie' en eventueel 'ergens voor staan', 'zich openlijk verantwoorden' (professio). Op pagina 630 concludeert Baart het volgende:

"Ingaande op enerzijds de behoefte bij hun pastoranten zich ook non-problematisch ontplooid te tonen en anderzijds op hun complexe ervaringen van verlating, isolement en desoriëntatie, bieden de pastores zich aan in een gekwalificeerde, quasi-natuurlijke relatie, met de onderliggende structuur van een gift om niet, als stabiele en respect tonende hechtingsmogelijkheid van waaruit met de pastoranten (en anderen die bij hen betrokken zijn) gestreefd wordt naar de verwezenlijking van de centrale waarden van het goede leven, zijnde de voorwaarden van geluk. Door dat zó te doen, ondervinden de pastoranten dat ze in tel zijn, doen ze de hoopvolle ervaring op dat het anders kan, en krijgen de pastores in het aanvoelen van de pastoranten de trekken van een vriend(in) of dierbaar familielid."

De ethiek van Aristoteles

Aristoteles' ethiek is een deugdethiek. Omdat het hier niet noodzakelijk is deze deugdethiek uitgebreid samen te vatten, volgt slechts een korte uitleg. De deugdethiek is gericht op de cultivering van deugdzaam karaktereigenschappen (voortreffelijkheden). Een deugd kan omschreven worden als 'een lange termijn *houding* met het oog op het goede' (Van Heijst, persoonlijke communicatie). Het goede wordt door Aristoteles beschouwd als het bereiken van het doel waarop het handelen gericht is, het doel van het menselijk bestaan is *geluk* (eudaimonia) (Beauchamp, 2001). Geluk is de activiteit van de ziel overeenkomstig haar voortreffelijkheid. Dat wil zeggen dat de 'logos' orde aanbrengt in de passies. Er ontstaat een goede houding wanneer de logos de passies cultiveert.

Vaak is er sprake van twee tegenovergestelde passies; de deugd is het midden tussen twee uitersten. Een voorbeeld hiervan is dapperheid; dat is het midden tussen lafheid (het tekort) en vermetelheid (exces). Waar het midden ligt staat niet vast, maar is afhankelijk van de situatie en van de persoon. Een

VRIENDSCHAP

© Maartie Kersemaekers, 2003. bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

persoon is slechts deugdzaam wanneer een handeling vanuit de juiste *houding*, de juiste motivatie, wordt voltrokken. Deugden zijn niet zo maar aanwezig, maar ontstaan in een groeiproces waarbij opvoeding en een stabiele omgeving zeer belangrijk zijn. Voor meer informatie over Aristoteles' ethiek verwijs ik graag naar zijn *Ethica Nicomachea*, waarin ook aandacht wordt besteed aan vriendschap.

'Philia' bij Aristoteles

Dat 'vriendschap' in het denken van Aristoteles een belangrijke rol speelt, blijkt wel uit het feit dat hij er in de *Ethica Nicomachea* twee boeken aan wijdt: 'vriendschap' (boek VIII) en 'vrienden' (boek IX). 'Vriendschap' wordt hier bewust tussen aanhalingstekens geplaatst, omdat het een vertaling is van het Griekse 'philia', dat zoals duidelijk zal worden een veel bredere betekenis heeft dan het moderne Nederlandse vriendschapsbegrip. Het wordt bijvoorbeeld gebruikt voor de verbinding van de kosmische elementen, gehechtheid van een mens aan een ander mens en het op elkaar aangewezen zijn van de leden van een gemeenschap. Om een volledig beeld te krijgen van wat 'philia' inhoudt, volgt nu eerst de beschrijving zoals die achterin het vertaalde boek wordt gegeven:

Philia: 'vriendschap'; wordt gezien als een vorm van 'gemeenschap'. Met "eigen, dierbaar" (*philos*) duidt men aan wat als bij zich behorend wordt beschouwd. Daaronder vallen behalve vrienden ook familieleden, medeleden van de polisgemeenschap, zakenpartners en medeleden van een sociaal netwerk. Behalve op persoonlijk genegenheid kan vriendschap dus ook berusten op een sociale band anders dan bloedverwantschap en op overwegingen van opportuniteit. Het persoonlijk element is aanwezig in de gevoelens van welwillendheid en wederzijdse erkenning, in de omgang met elkaar en in het feit dat men voor de ander genegenheid voelt. De beste vriendschap berust op de erkenning van de goede eigenschappen van karakter en verstand

bij de vriend. Vervolgens duidt deze term, toegepast op één persoon ook de karaktertrek van 'vriendelijkheid', beminnelijkheid aan, die samen met 'oprechtheid' en 'geestigheid' vereist is voor een goed sociaal verkeer tussen burgers.

Aristoteles begint boek VIII met een uiteenzetting over het belang van vriendschap. Vriendschap ('*philia*') is volgens hem een vorm van voortreffelijkheid (of er in ieder geval nauw mee verbonden) en tevens zijn vriendschapsrelaties onontbeerlijk voor een gelukkig leven; vrienden bieden rijke mensen de mogelijkheid tot het verlenen van gunsten, vriendschap behoedt voor misstappen en waarborgt de eenheid van stadstaten (waar vriendschap is, is geen rechtvaardigheid meer nodig). Tevens wordt gesteld dat tussen alle mensen een natuurlijke vriendschap bestaat.

In hoofdstuk twee geeft Aristoteles aan wat hij onder vriendschap verstaat: "Om vrienden te zijn moeten mensen dus welwillend zijn jegens elkaar, dat wil zeggen elkaar het goede toewensen, (...) en zich bewust zijn van elkaars gevoelens" (p. 246). Hij maakt vervolgens onderscheid tussen drie soorten vriendschap: vriendschap gebaseerd op *genot*, op *nut* of op het goede. Wanneer mensen een vriendschap hebben op basis van *nut*, houden zij van de ander omwille van hun eigen voordeel, houden zij van de ander voor zover hij bruikbaar is en dus niet voor zover hij is wie hij is, niet omwille van zijn karakter (vriendschappen tussen zakenlieden zijn bijvoorbeeld gebaseerd op *nut*). Hoewel Aristoteles het niet direct naar voren brengt, wordt dit type vriendschap door hem het laagst gewaardeerd. Dit blijkt bijvoorbeeld wanneer wordt gezegd dat hierin de meeste verwijten en klachten voorkomen en dat vriendschap gebaseerd op *nut* vaak ontstaat uit tegengestelden (bijvoorbeeld vriendschap tussen een arm en rijk mens), terwijl ware vriendschap (die verderop in deze tekst behandeld wordt) juist niet gebaseerd is op tegenstellingen.

In vriendschap gebaseerd op *genot* houdt men van de ander voor zover men plezier aan die ander beleeft, voor zover die ander *genot* verschaft, aange-

VRIENDSCHAP

© Maartje Kersemaekers, 2003. bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

naam is en dus wederom niet omwille van het karakter van die ander (dit soort vriendschap komt vaak voor tussen jonge mensen). Vriendschappen die gebaseerd zijn op nut of genot worden gemakkelijk verbroken als geen nut of genot meer wordt verkregen en hebben het 'karakter van een toevallige bijkomstigheid'. Wanneer beide partners hetzelfde goed van elkaar krijgen (bijvoorbeeld genot) en vooral wanneer dit goed dezelfde oorsprong heeft, duren deze vriendschappen het langst. Vriendschappen gebaseerd op genot lijken het meeste op volmaakte vriendschappen mits beide partners hetzelfde van elkaar ontvangen. Hieruit blijkt een hogere waardering dan de waardering van de vriendschap die gebaseerd is op nut. Het derde en tevens beste type vriendschap, gebaseerd op *het goede*, wordt door Aristoteles 'volmaakte vriendschap' genoemd. "Volmaakte vriendschap is vriendschap tussen goede mensen, dat wil zeggen, tussen mensen die elkaars gelijken zijn op het stuk van voortreffelijkheid" (p.247). Deze vrienden houden van de ander omwille van die ander, houden van die ander in zoverre hij is wie hij is, omwille van zijn karakter. Naast goed en aardig zonder meer, zijn goede mensen ook goed, nuttig en plezierig voor elkaar. Dit soort vriendschap is duurzaam, maar vergt wel tijd en wederzijdse vertrouwdeheid. Alle kenmerken die vrienden moeten hebben zijn hierin aanwezig, ze laten zich bijvoorbeeld niet tegen elkaar opzetten. Alleen goede mensen kunnen vrienden zijn omwille van de persoon van de ander. Het begrip *gelijkheid* speelt een belangrijke rol in beide boeken over vriendschap. Zoals gezegd komt de volmaakte vriendschap voor tussen mensen die elkaars gelijken zijn op het gebied van voortreffelijkheid. En inferieure mensen zullen vriendschap hebben op basis van genot of nut, 'omdat ze in dat opzicht van gelijke aard zijn' (p. 250). Er wordt zelfs gesteld dat vriendschap een gelijkheid *is*. Dat kenmerk is vooral te vinden in de vriendschap tussen goede mensen: goede mensen houden van wat goed is voor henzelf (de ander), en wensen de ander het goede toe. Beide mensen krijgen van de ander in alle opzichten het-

zelfde (of iets van gelijke aard) als wat zij geven en wensen elkaar hetzelfde toe. Ook zijn nuttige of genotvolle vriendschappen gebaseerd op gelijkheid: beide partners ontvangen hetzelfde van elkaar (dan duurt de relatie het langst) of wisselen een goed (nut, genot) uit tegen een ander goed. Wanneer mogelijk, zo stelt Aristoteles, moet men, in ieder geval in relaties gebaseerd op nut, het equivalent teruggeven van wat men heeft gekregen.

In hoofdstuk acht vermeldt Aristoteles echter dat er nog een ander soort vriendschap bestaat, namelijk de vriendschap waarin een van beide partijen superieur is aan de ander: de vriendschap tussen *ongelijke partners* (bijvoorbeeld tussen vader en zoon of meester en ondergeschikte). "In dit soort vriendschappelijke relaties ontvangt elk van beide partners niet hetzelfde van de ander en hij moet dit ook niet verlangen" (p.254). Toch kunnen ook deze vriendschappen duurzaam, billijk en trouw zijn, namelijk wanneer de affectie natuurlijk evenredig is, wanneer men elkaar liefheeft naar verdienste. Ook hier speelt gelijkheid een rol; er ontstaat namelijk in zekere zin gelijkheid, hét kenmerk van vriendschap, wanneer de gegeven affectie beantwoordt aan de verdienste van beide partijen. Dit wordt in verschillende hoofdstukken als volgt verwoord: "de beste bijvoorbeeld moet meer affectie ontvangen dan hij geeft, en hetzelfde geldt voor wie het meest voordeel oplevert en wie superieur is op welke andere wijze dan ook" (p. 254), "Gelijke vrienden moeten de gelijkheid dus respecteren door elkaar evenveel affectie en evenveel goeds, nut of genot te geven; en bij ongelijke vrienden moet de mindere partij gelijkheid tot stand brengen door affectie te geven naar de mate waarin de andere partij superieur is." (p. 265), "Als de tegenprestatie namelijk beantwoordt aan de waarde van de bewezen dienst bewerkstelligt men gelijkheid en houdt men zoals gezegd de vriendschap in stand" (p. 269). Verderop in het boek geeft Aristoteles aan dat de vriendschap tussen ongelijke partners geen vierde type vriendschap is, maar, net als vriendschap tussen gelijke partners, voorkomt bij zowel vriendschap geba-

seerd op nut, op genot als op het goede. Ook in dit type vriendschap komen onenigheden voor. Is de afstand tussen de partijen té groot (bijvoorbeeld bij goden en mensen), dan is geen vriendschap meer mogelijk.

In boek IX stipt Aristoteles kort een nieuwe begrip aan, namelijk dat van *ongelijksoortige* vrienden. *Ongelijke* partners verschillen alleen kwantitatief van elkaar, bijvoorbeeld wanneer de ene superieur is in goedheid of in genot. *Ongelijksoortige* partners echter verschillen kwalitatief en verwachten van elkaar iets anders (de een verwacht bijvoorbeeld genot, de ander nut, zoals in een erotische relatie). Ook in dit soort vriendschappen is het de evenredigheid die de vriendschap in stand kan houden. Men moet een passende tegenprestatie leveren, zijn schuld vereffenen. Niet iedereen behoeft overigens dezelfde vergoeding; je moet ieder proberen te geven wat hem toekomt (bijvoorbeeld een vader meer eer dan een moeder). Aristoteles onderscheidt vervolgens een aantal vriendschappelijke gevoelens aan de hand waarvan hij vriendschap definieert: aan een vriend wens je het goede toe, en het leven en het bestaan en wel omwille van hemzelf, met een vriend wenst men samen tijd door te brengen, met een vriend deel je wensen, lief en leed. Al deze gevoelens zijn afgeleid van de gevoelens die mensen voor zichzelf hebben; een rechtschapen (dat betekent 'goed', 'voortreffelijk') mens heeft deze gevoelens allemaal voor zichzelf en slechte mensen (onbeheerste mensen) hebben deze gevoelens niet. Eigenliefde staat dus model voor vriendschap: "(...) zijn immers alle vriendschappelijke gevoelens voor anderen een uitbreiding van iemands gevoelens voor zichzelf" (p.288). Het is daarom goed als een mens van zichzelf het meeste houdt. Deze vorm van eigenliefde (leven volgens en gehoorzamen aan het verstand; zichzelf het meeste geven van wat edel is) moet wel onderscheiden worden van egoïsme in de zin van leven volgens je begeerten/emoties en daardoor van alle goede dingen meer willen hebben dan je toekomt. In het laatste deel van boek IX wijst Aristoteles er tenslotte nogmaals op dat een gelukkig mens

vrienden nodig heeft; het zit namelijk in de natuur van de mens met anderen samen te leven. Het bestaan en ook het bewustzijn van je eigen bestaan en van het bestaan van je vriend zijn begerenswaardig. Samenleven is het belangrijkste kenmerk van vriendschap; door samen te leven kun je het bewustzijn van het bestaan delen. Doordat wij activiteiten uitvoeren, handelen, bestaan wij. Mensen wensen daarom met vrienden die activiteit uit te voeren die voor hen het bestaan uitmaakt, die hun reden vormt het leven te waarderen, die hen voldoening schenkt: "Zo komt het dat sommigen samen drinken, anderen samen gokken en weer anderen samen een sport beoefenen (...)" (p. 298).

Vriendschap (Baart) en 'philia' (Aristoteles): een vergelijking

Nu we bekend zijn met het philia-begrip van Aristoteles, wordt het tijd een vergelijking te maken met de notie van vriendschap uit 'Een theorie van de presentie' van Baart. In hoeverre verrijkt, verdiept en verheldert Aristoteles' philia het vriendschapsbegrip in Baart's theorie? Kunnen we beter begrijpen wat Baart bedoelt met 'professionele vriendschap', 'vriendachtige benadering', of 'vriendschapanaloge relatie', aan de hand van Aristoteles?

Waarschijnlijk zal geen enkele lezer ontkennen dat wanneer vriendschap benaderd wordt volgens Aristoteles, ons moderne idee van vriendschap meteen in een ander daglicht wordt geplaatst. Niet alleen doordat Aristoteles zowel relaties tussen gelijke als tussen ongelijke mensen bespreekt, maar tevens doordat hij relaties gebaseerd op nut of genot ook vriendschap noemt, krijgen we de mogelijkheid tot een bredere visie op vriendschap. Vriendschap is (een vorm van) gemeenschap en is niet meer alleen gebaseerd op het leuk, lief, of aardig vinden van de ander, maar kan ook bestaan wanneer men enkel voordeel, nut uit de ander kan halen. Vriendschap bestaat niet slechts tussen jou en je 'gekozen kompaan', maar tevens tussen familieleden, zakenlieden, of strijdmakkers. Vriendschap komt dus niet slechts voor tussen mensen in het persoonlijke privé leven, maar ook in profes-

sionele relaties! Wanneer we door de ogen van Aristoteles naar de presentietheorie kijken, wordt het mogelijk Baart in een ander perspectief te plaatsen en kunnen we beter openstaan voor de vriendschapanaloge relatie tussen zorgdrager en zorgvrager.

Een van de belangrijkste commentaren van de professoren tijdens de presentatie van mijn paper betreffende de presentietheorie, betrof de gelijkheid ofwel de symmetrie tussen de zorgverlener en zorgbehoevende, tussen pastor en buurtbewoner. Hoe kan er sprake zijn van symmetrie, wanneer we te maken hebben met afhankelijkheid van de zorgbehoevende, met een zorgdrager, dus een professional, die niet al zijn gevoelens en levensproblemen deelt en die tevens een zekere mate van macht bezit, als we kortom juist te maken hebben met *asymmetrie*? Hoe kan er in een per definitie *asymmetrische* relatie vriendschap bestaan?

In de *Ethica Nicomachea* wordt zeker niet ontkend dat gelijkheid een kenmerk van vriendschapsrelaties is, sterker nog, er wordt beweerd dat vriendschap een gelijkheid *is!*: “gelijkheid of het hebben van een gelijke aard is vriendschap (...)” (p. 257). Volmaakte vriendschap komt voor tussen mensen van gelijke aard en in deze relatie krijgen de beide partijen hetzelfde als wat zij geven. In de twee andere typen vriendschap wordt nut of genot uitgewisseld.

Zoals we gezien hebben echter, kunnen in alle drie de soorten vriendschap, dus de vriendschappen gebaseerd op het goede, op nut, of op genot, vrienden voorkomen die elkaars gelijken zijn, maar ook ongelijke vrienden waarbij de ene persoon superieur is aan de andere. Toch kan ook in een ongelijke relatie gelijkheid gecreëerd worden en wel door de ‘mindere partij’: “Dit is bij uitstek de manier waarop ook ongelijke partners vrienden kunnen zijn: door lief te hebben naar verdienste zullen zij namelijk gelijkheid realiseren” (p. 256). In de paragraaf ‘vriendschap in/en de zorgrelatie’ is al aan de orde gekomen dat er volgens de pre-

sentietheorie in de relatie tussen zorgverlener en zorgbehoevende niet sprake is van eenrichtingsverkeer. De zorgverlener heeft namelijk ook belang bij de relatie. Hij/zij kan bijvoorbeeld plezier beleven aan de omgang met de ander, krijgt vaak waardering, dankbaarheid en doet de ervaring van zin op. In aansluiting bij Baart, komt dit aspect ook bij Van Heijst (2000) aan de orde: “wie zorg geeft, hoopt ook iets te ontvangen, meer dan salaris alleen” (p. 77). Zo ervaren zij dat hun zorg bij de ander iets goeds teweegbrengt (bijvoorbeeld pijn verlicht), waarmee die ander als het ware bevestigt dat het goed is dat ze er zijn, waardoor ze zichzelf kunnen beleven als zinnig wezen. Hieruit blijkt dat de zorgdragers, de pastores, niet alleen zelf (zorg) geven, maar dus ook ontvangen. Volgens Van Heijst speelt dit ontvangen een belangrijke rol in de zorgmotivatie.

Terug naar Aristoteles. Deze stelt immers dat de ‘mindere partij’ gelijkheid kan bewerkstelligen door lief te hebben naar verdienste. Wanneer we de zorgbehoevende vergelijken met ‘de mindere partij’ en de zorgdrager met de ‘superieure’, kunnen we de conclusie trekken dat bij Baart gelijkheid of symmetrie tussen pastor/zorgdrager en zorgbehoevende wordt gecreëerd doordat de zorgdrager ook ontvangt, niet alleen in geestelijke, maar ook in materiële zin in de vorm van tekeningen of (zelfgemaakte) cadeautjes. Er wordt dus, hoewel de buurtbewoners zich daar misschien niet direct bewust van zijn, een *wederzijdse* geschapen. De vertalers van de *Ethica Nicomachea* merken in de inleiding van boek IX terecht op: “De ware *philia* (...) is niet op te vatten als een egoïstische betrokkenheid op zichzelf die in een ander uitsluitend het eigen voordeel ziet, maar ook niet als een gratis zichzelf wegschenken aan een ander. Zij houdt zowel geven als nemen in” (p. 274). Door Baart wordt hiervoor op pagina 628 de term ‘giften-economie’ (wederzijdse geschenken) gebruikt (een gift is een uitermate geschikt sociaal bindmiddel): “de band tussen pastor en pastoraat is die van gever en ontvanger, op zijn best in afwisseling”. We zijn nu een stap dichterbij een

juist begrip van de vriendachtige benadering van Baart.

Een kritische lezer van Baart zal echter opmerken dat Baart, die de gelijkwaardigheid tussen de pastor en pastorant benadrukt, waarschijnlijk nooit de term 'mindere partij' zou gebruiken voor de buurtbewoners, of zorgbehoevenden in het algemeen (en de zorgverlener nooit superieur zou noemen). Hun probleem is juist dat zij zich de mindere partij voelen, zich sociaal overbodig voelen, maar omdat Baart wel erkent dat de buurtbewoner meer afhankelijk is van de pastor dan andersom (ook pastores zijn immers mensen en dus afhankelijke wezens), kan de zorgbehoevende hier toch vergeleken worden met de 'mindere partij' van Aristoteles.

Voor de volledigheid moet op dit gebied ook nog een ander verschil tussen Baart en Aristoteles opgemerkt worden. Aristoteles spreekt in verband met het bewerkstellingen van gelijkheid tussen de mindere en superieure partij van 'tegenprestatie', 'schuld vereffenen', 'moeten gelijkheid tot stand brengen', of 'verplichting het equivalent terug te geven van wat men heeft gekregen'. Dit duidt op een expliciete eis aan de 'mindere partij'. Baart daarentegen gebruikt de term 'gift', en 'aanbod', waarmee een behoorlijke mate van gratuiteit en onbedoeldheid van handelingseffecten worden geïmpliceerd. De pastores laten de ander niet in de steek wanneer die persoon hen geen plezier schenkt, of geen voldoening. Zij zijn juist trouw, houden vol en blijven terugkomen: de pastor groeit in de relatie, "het doet hem goed (ook als hij er soms ziek van wordt en het werk hem afpeigt)" (p. 751). Eisen stellen aan de pastorant/zorgbehoevende, hem laten presteren, rendement halen uit je investering, past meer in het plaatje van de interventiebenadering.

Nu aan de orde is geweest dat de zorgdragers zowel geven als ontvangen en daardoor een wederzijdigheid wordt gecreëerd, moet belicht worden wat de zorg waar we het over hebben behelst en hoe die een rol speelt in het tot stand komen van

de vriendschapanaloge relatie. Een arts die werkt volgens de interventiebenadering kan immers zonder een 'vriendschap' aan te gaan ook geven en ontvangen. Niet alleen het feit dát gezorgd wordt (en ontvangen) is namelijk van belang, maar vooral ook wát precies het aanbod is van de pastores.

Zoals gezegd is de presentiebenadering gebaseerd op 'het trouwe aanbod van zichzelf'. De zorg bestaat naast uit het aanbod van bijvoorbeeld materie, taalvaardigheid en geld, vooral uit een relatie. De pastores openen zich en gaan een aandachtige betrekking aan waarin ze zich laten raken, laten emotioneren. Dit is een bijzonder element van de presentietheorie, want niet gebruikelijk voor een professional. (Dit blijkt ook uit een artikel uit de Volkskrant van 5 april jl. over het 8ste congres van de Europese Associatie voor Palliatieve Zorg dat in het teken stond van 'zorg voor de zorgenden': "onaangedaan blijven was de beroepscode. De klassieke waarschuwing: afstand bewaren om overbetrokkenheid te ontlopen. In die houding komt langzaam verandering"). Niet alleen de pastorant, maar ook de pastor participeert in dit opzicht dus als *mens* (dit komt ook al naar voren in de zinervaring die de pastor opdoet). Dit blijkt bijvoorbeeld uit een opmerking van een pastor "ik geniet met de bewoners mee, dat het nu goed gaat" (p. 128). Een van de pastores kwalificeert zijn gevoel voor de buurtbewoners zelfs als liefde: "mijn liefde wordt gewekt door deze mensen. En ik vind het dus op den duur ook gewoon bijna allemaal mooie mensen" (p. 117). Niet alleen laten de pastoranten impliciet of expliciet merken de pastor lief te hebben, ook omgekeerd is dit dus het geval. Er is duidelijk sprake van wederkerige affectie. Ook hier zien we dus een gelijkheid, wederzijdigheid, symmetrie optreden. Volgens Aristoteles "is liefhebben de goede eigenschap die typisch is voor vrienden" (p. 256). Vriendschap definieert hij als een 'wederzijdse welwillendheid', 'wederkerige affectie' (p. 246). Ook in dit opzicht verheldert Aristoteles' *philia* dus de notie van vriendschap in Baart's theorie.

VRIENDSCHAP

© Maartie Kersemaekers, 2003. bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

Ook andere eigenschappen die Aristoteles toeschrijft aan vriendschap zien we terugkomen in de relatie tussen de pastores en buurtbewoners. De pastores nemen namelijk ook een rol *als* vriend op zich. De pastor voelt als vriend, wordt als zodanig gekwalificeerd door de buurtbewoners. Hij is betrokken bij anderen, hij is hen nabij, trouw, behulpzaam en bovenal, biedt een hechtingsmogelijkheid aan. Daardoor wordt de ander minder eenzaam, getroost en krijgt erkenning, bevestiging, het gevoel er te mogen zijn, mee te tellen. Doordat hij dit oprecht doet, als mens, moet de opmerking van een medestudent dat de zorgverlener dit kan 'spelen', verworpen worden. Aristoteles waardeert de volmaakte vriendschap het meest en dat is de vriendschap waarin men de ander het goede toewenst omwille van die ander en dat is nu precies wat de pastores in de presentiebenadering doen. Zij waarderen de ander niet omdat zij goed presteren, nut of plezier veroorzaken (want dat doen zij in veel gevallen niet; zij voelen zich niet voor niets sociaal overbodig!), maar omdat zij mensen zijn, zijn wie ze zijn. Of de pastoranten de pastores ook om die reden het goede toewensen valt te bezien; zij ontvangen van hen vooral hulp, plezier, liefde en menigeen zal dus zeggen dat hun vriendschap met de zorgverlener gebaseerd is op nut, of eigenlijk plezier. Maar ook in dat geval, wanneer er dus volgens Aristoteles sprake is van ongelijksoortige vrienden, kan evenredigheid gelijkheid creëren.

Een ander belangrijk kenmerk van vriendschap is volgens Aristoteles samenleven. In het samenleven komt namelijk het bewustzijn van het eigen bestaan en het bestaan van de ander tot uitdrukking (en dat is begerenswaardig). Daarom vinden vrienden het fijn samen hun tijd door te brengen met bijvoorbeeld samen drinken of sporten. "Wij bestaan door onze activiteit, in zover wij namelijk leven en handelen" (p. 287). De pastores in het onderzoek van Baart werken met alledaagse handelingen zoals samen koffie drinken, eten, of samen wandelen (maar blijven professioneel en dus geconcentreerd op waar het werkelijk om gaat) en raken op die manier betrokken bij de buurtbewo-

ners. Door de manier waarop de pastor met de ander omgaat wordt die ander weer mens, wordt hij weer degene die hij eigenlijk is en in zekere zin ook weer bewust van zijn bestaan: "Als de ander er is en luistert, als ik me uitspreek, kom ik mezelf onder ogen, raak ik mezelf op het spoor. Dat is wat er in me omgaat, zo voelt dat, zo erg is het, en inderdaad: dat ben ik" (p. 795). (Een ander voorbeeld waarin een professional, namelijk de psychiater Pavelzik, een vriend wordt genoemd door een depressieve patiënt wanneer zij samen tijd doorbrengen, vond ik onlangs in de roman van Rogi Wieg 'kameraad scheermes': "Pavelzik neemt me mee naar een boekhandel en toont me filosofieboeken. Daarna gaan we ijs eten. Ik bloei iets op, vertel voor het eerst over schilderen. Dr. Pavelzik vraagt of ik bij hem thuis wil komen. We brengen de avond door met de muziek van Bill Evans. Pavelzik gedraagt zich als een vriend. Hij is even geen psychiater, biedt me thee en koekjes aan" (p. 92). Ook in het NRC Handelsblad van 10 mei jl. kwam een voorbeeld voor: agenten gaan in hun vrije tijd vrijwillig met een agressieve geestelijk gehandicapte wandelen, zwemmen en voetballen en hebben hem daarmee uit zijn isolement gehaald).

Een derde kenmerk van vriendschap dat Aristoteles noemt is het delen van lief en leed. Zowel in tegenspoed als in voorspoed heeft men vrienden nodig. Ook mensen die het goed gaat hebben namelijk vrienden nodig om gunsten aan te verlenen, in de voorspoed te delen. Baart benadrukt dat de zorgdragers niet alleen betrokken moeten zijn bij het verdriet, het leed, de pijn van de zorgbehoevende (zoals in de interventiebenadering), maar bij het gehele leven van de ander, dus ook bij zijn plezier. Tenslotte heerst er volgens Aristoteles tussen vrienden vertrouwen en kunnen vrienden troost bieden; ook dit wordt door de pastores aangeboden. Een andere overeenkomst is dat volgens Aristoteles vriendschap onontbeerlijk is voor een gelukkig leven. In de presentiebenadering staat de relatie ook in het teken van het gelukkige leven. De eigenschappen die Aristoteles aan vriendschap toeschrijft, vertonen dus veel overeenkomsten met

de manier waarop de pastores met de buurtbewoners omgaan.

Tot slot nog een verschil tussen Aristoteles en Baart. Volgens Aristoteles zijn de genoemde vriendschappelijke gevoelens afgeleid van de gevoelens die men voor zichzelf heeft: eigenliefde staat model voor vriendschap. In de presentietheorie kan de zorgbehoevende weer gevoel voor zichzelf krijgen door een vriendschap met de pastor op te bouwen: vriendschap staat model voor eigenliefde. Desalniettemin relateren beide auteurs liefde voor jezelf aan liefde voor anderen.

Samenvatting en conclusie

Naar aanleiding van de presentatie van een paper over *een theorie van de presentie* van Baart, werden vragen opgeworpen betreffende zijn notie van 'professionele vriendschap', of 'vriendschapanaloge relatie' tussen zorgdrager en zorgbehoevende. Vooral de symmetrie die binnen de asymmetrie gestalte krijgt werd geproblematiseerd. De vraagstelling in deze scriptie luidde derhalve: In hoeverre verrijkt, verdiept en verheldert Aristoteles' 'philia' de notie van vriendschap in Baart's presentietheorie? Duidelijk werd dat Aristoteles deze notie op een aantal manieren kan verduidelijken.

Het belangrijkste element uit de boeken over vriendschap in de *Ethica Nicomachea* dat gebruikt werd betreft de vriendschap tussen ongelijke partners. Door Aristoteles wordt gesteld dat in deze relaties door 'de mindere partij' gelijkheid kan worden gecreëerd wanneer affectie wordt gegeven naar de mate waarin de andere partij superieur is. Deze gelijkheid, wederzijdsheid, of symmetrie, wordt in de relaties tussen zorgdrager en zorgbehoevende in de presentietheorie ook bewerkstelligd doordat de zorgdrager niet alleen (zorg) geeft, maar ook van de zorgbehoevende ontvangt (vooral zinervaring).

Daarnaast is er tussen zorgbehoevende en zorgdrager sprake van wederkerige affectie; de pastor en de buurtbewoners hebben *elkaar* lief, wensen elkaar het goede toe. Dit wederzijds liefhebben

vinden we bij Aristoteles terug in zijn definitie van vriendschap.

Aristoteles noemt verder een aantal eigenschappen van vriendschap op, vriendschappelijke gevoelens die constitutief zijn voor vriendschap. De vriendschapanaloge relatie bij Baart voldoet aan een aantal van deze kenmerken. De pastores nemen de rol van vriend aan en wensen daarbij de buurtbewoner het goede toe omwille van die buurtbewoner (niet omwille van nut of genot). Daarnaast werkt de pastor met alledaagse handelingen, leven pastor en pastorant samen, waardoor zij het bewustzijn van het bestaan kunnen delen. Tenslotte wordt lief en leed van de buurtbewoner gedeeld met de pastor, heerst er vertrouwen en kan er getroost worden.

Hoewel het doel van deze scriptie was het verhelderen van Baart's vriendschapsbegrip aan de hand van Aristoteles, is voor sommige lezers hopelijk ook het omgekeerde het geval geweest.

Referentielijst

Aristoteles. *Ethica Nicomachea*. Vertaald door C. Panier & J. Verhaeghe (1999). Groningen: Historische Uitgeverij.

Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie* (2nd ed.). Utrecht: Lemma.

Beauchamp, T. (2001). *Philosophical ethics: an introduction to moral philosophy* (3rd ed.). McGraw-Hill.

Heijst, A. van (2000). Van professie naar professionaliteit. In M. Pijnenburg en P. van Mansum (Eds.), *Voor zorg gekozen: een uitdagende erfenis*. Nijmegen.

Reinders, J.S. (2000). *Ethiek in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*. Amsterdam: Boom.

Wieg, R. (2003). *Kameraad scheermes*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

VRIENDSCHAP

© Maartje Kersemaekers, 2003. bron: <http://www.presentie.nl/documenten>

